

**OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA YABANCI SERMAYE :
SEKTÖRLERE VE SERMAYEYİ İHRAÇ EDEN
ÜLKELERE GÖRE DAĞILIM, 1854 - 1914**

Şevket PAMUK*

Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya-ekonomisi ile bütünleşmesi ve bu dünya-ekonomisinin hiyerarşisi içinde tarımsal ürünlerde uzmanlaşması süreci ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde hızlandı. 1780 - 1830 arasındaki yarım yüzyıllık sürede yıllık ortalama büyüme hızı yüzde bir buçuğu aşmayan Osmanlı-Avrupa ticareti, 1830 - 1853 ve 1856 - 1876 dönemlerinin herbirinde hem cari hem de sabit fiyatlarla yılda yüzde beşin üzerinde bir hızla büyüdü. Hernekadar Osmanlı-İngiliz ticaretindeki hızlı büyüme 1820'lerde başladıysa da Osmanlı İmparatorluğunun Batı ve Orta Avrupa ile ticaretinin bu denli hızlı büyümesinde 1838 ve onu izleyen yıllarda imzalanan serbest ticaret anlaşmaları en büyük rolü oynamışlardır⁽¹⁾.

1850'lere kadar iktisadi plânda hammadde-mamul madde değişiminin hızla büyümesi biçiminde gelişen kapitalist dünya-ekonomisi ile bütünleşme süreci bu tarihten sonra başlayan yabancı sermaye akımları ile ikinci bir boyut kazandı. 1854'deki ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermaye girişi daha sonra çeşitli alanlardaki dolaysız yatırımlarla devam etti. Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye iktisadi tarihi açısından yabancı sermaye olgusu ortaya birbirleriyle ilişkili iki temel inceleme alanı çıkarmaktadır : 1) Yabancı sermaye girişi ve onun sonucu anapara ve faiz ödemeleri, kâr aktarımı yolları ile çıkan fonlar zaman içinde ve sektörlerle göre ne gibi bir dağılım göstermektedir? 2) Yabancı sermayenin İmparatorluk içindeki sermaye birikimine ve kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin çözülmesine katkısı ne olmuştur? Bu yazıda birinci sorunu ayrıntılı olarak ele alacağız. İlk bölümde, 1914'e kadar giren tüm yabancı sermayenin üçte ikisine yakın bir bölümünü oluşturan Osmanlı dış borçlarından doğan fon akımlarının zaman içindeki dağılımını inceleyeceğiz. İkinci bölümde, dolaysız

(*) Dr. Asistan, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

yabancı sermaye yatırımlarının zaman içinde ve sektörlerle göre dağılımı üzerinde duracağız. Son bölümde ise hem devlet dış borçlarının hem de dolaysız yabancı yatırımların sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımının zaman içinde gösterdikleri değişimleri inceleyeceğiz. Yabancı sermayenin ülkelere göre dağılımındaki değişiklikler Osmanlı dış ticaretinin ülkelere göre dağılımının zaman içinde gösterdiği değişikliklerle birlikte ele alındığında Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalistler arası rekabetin ekonomik ve politik boyutlarının daha iyi anlaşılması için yeni ipuçları ortaya çıkabilecektir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci sorunu, yabancı sermayenin sermaye birikimine ve kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin çözülüşüne katkısı sorununu daha ileri bir çalışmada ele alacağız.

I. Osmanlı Dış Borçlarında Yabancı Sermaye, 1854 - 1913

1880'ler sonrasında Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Avrupa mali denetiminin fiili sömürgecilik dışında emperyalizmin en belirgin örneklerinden biri olarak gelişmesi ve Avrupa mali denetimi sonucu bu konudaki birincil kaynakların göreceli bolluğu Osmanlı dış borçlarını Türkiye iktisadi tarihinin en fazla incelenmiş konularından biri durumuna getirdi. Biz burada giren yabancı sermayenin, ödenen faiz ve anaparanın miktarları ve zaman içindeki değişimleri üzerinde duracağız. Avrupa ülkelerinin, özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya'nın toplam borçlardaki paylarının gösterdiği değişimleri ise üçüncü bölümde inceleyeceğiz.

Osmanlı devletinin dış borçlanmasının ardında merkezi bürokrasinin güçsüzlüğü ve asırlardır süregelen mali krize uzun vadeli çözüm bulamaması, bütçe açıklarının önüne geçememesi yatmaktadır. Mali kriz, ekonominin güçsüzlüğünden çok vergi gelirlerinin büyük bir kısmına, belki de yarısından fazlasına, yerel unsurların el koymasından kaynaklanıyordu⁽²⁾. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğine kadar tedavüldeki sikkelerin sık sık tağşişi merkezi devlete bütçenin denkleştirilebilmesi için gerekli ek geliri sağlayabiliyordu. Örneğin sürekli savaşların bütçeye olağanüstü yükler getirdiği II. Mahmud (1808-1839) dönemindeki tağşişlerle altın sikkelerin biçim ve ismi 35 kez, gümüş sikkelerinki ise 37 kez değiştirilmişti. Sikkelerin kıymetli metal içeriğinin devamlı düşürülmesi sonucu 1814'de bir İngiliz sterlingi 23 Osmanlı kuruşu ile eşit değerde iken, 1839'da bir sterling 104 kuruş ediyordu⁽³⁾. Ayrıca tağşişin yeterli olamadığı dönemlerde Galata bankerlerinden yüksek faizle kredi bulmak mümkündü.

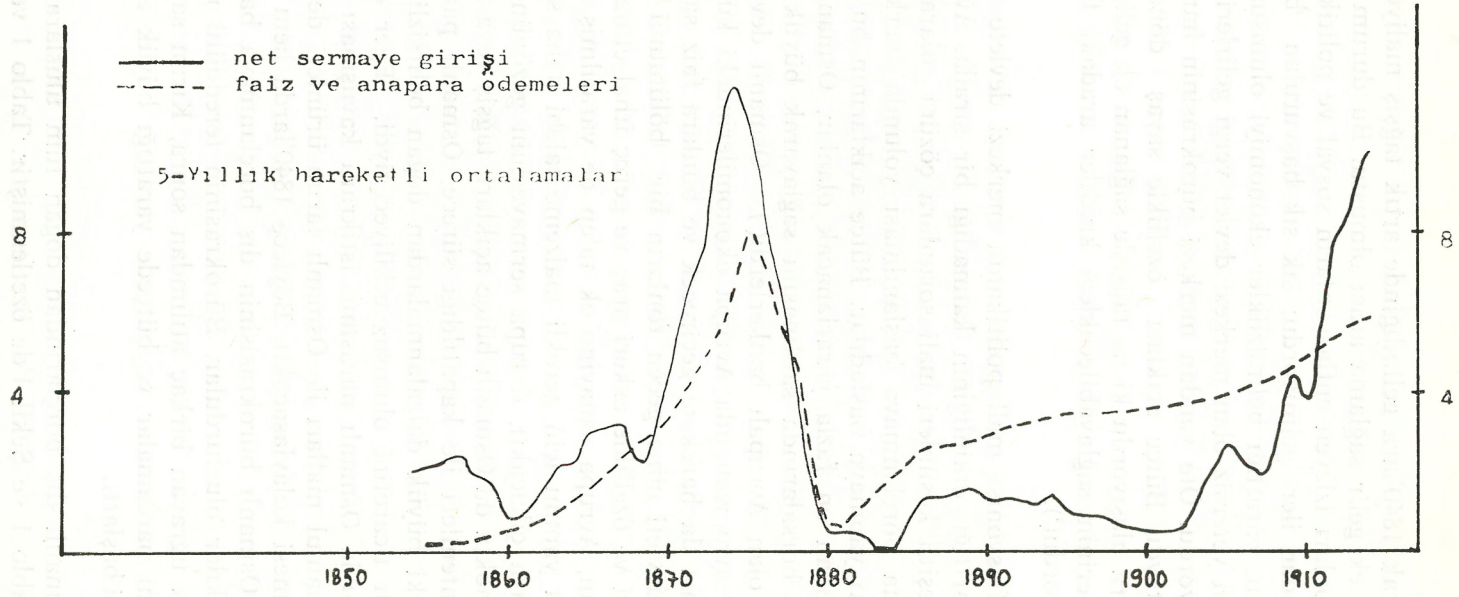
Ancak 1840'lara gelindiğinde artık tağşiş maliyeti hayli yüksek bir ek gelir sağlama aracı olmuştu. Bu durum sadece tağşişler ve onları izleyen enflasyonların sosyal ve politik üst sınırları olmasından ileri gelmiyordu; sık sık başvurulmuş bu değer oynamalarının yarattığı belirsizlikler ekonomiyi olumsuz etkiliyor, bu da zaten yetersiz olan merkezi devlet vergi gelirlerinin düşmesine yol açıyordu. Öte yandan merkezi bürokrasinin harcamaları hızla artmaktaydı. Bütçe açıkları özellikle savaş dönemlerinde öyle boyutlara ulaşıyordu ki ne tağşişle sağlanan ek gelir ne de Galata bankerlerinin sağlayabilecekleri krediler aradaki farkı kapatmaya yetiyordu⁽⁴⁾.

Enflasyonist mali politikanın merkezi devlete maliyetinin giderek arttığı, etkinliğinin kalmadığı bir sırada, Avrupa sermayesinin çeşitli kesimleri mali sorunlara çözüm olarak Avrupa borsalarında borçlanmaya başlanılması yolunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başladılar. Bütçe açıklarının bu biçimde kapatılmasından en fazla yararlanacak olanlar, Osmanlı tahvillerinin Avrupa borsalarında satılmasını sağlayarak büyük komisyonlar alacak olan Avrupalı bankerlerdi⁽⁵⁾. Osmanlı devletine verilen borçlar aynı zamanda Avrupa ekonomilerindeki küçük ölçekli tasarrufları da harekete geçirecek ve bunlara faiz sağlayacaktı. Osmanlı devleti eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi ürünleri ve özellikle askeri araç ve gereç ithal etmek için kullanacağından, Avrupa sanayine ek talep de yaratılmış oluyordu. Demiryolu yapımı için gerekli malzeme talebi daha sonraki dönemde ortaya çıkacaktı. Avrupa sermayesinin gözönünde tuttuğu bir başka nokta da Osmanlı bütçe açıkları, tağşiş veya kağıt para baskı yöntemleri ile kapatıldığı sürece, Osmanlı parasının dış değerindeki büyük dalgalanmalardan doğan belirsizliklerin Avrupa-Osmanlı ticaretini olumsuz etkileyeceğiydi. Eğer dış borçlanma yoluyla Osmanlı parasının istikrara kavuşması sağlanırsa, Avrupa mamul malları ile Osmanlı tarım ürünleri değişiminin hızla genişlemesi kolaylaşacaktı. Böylece 1840'larda hem iç hem de dış ögeler Osmanlı bürokrasisinin dış borçlanmaya başlaması yolunda baskılar oluşturdular. Bürokrasinin tereddütü nedeniyle başarısızlığa uğrayan birkaç atılımdan sonra, Kırım savaşının yol açtığı yeni harcamalar ve bütçede yarattığı büyük açık borçlanma sürecini başlattı.

Osmanlı dış borçlarından doğan tüm uluslararası fon akımları, Tablo 1 ve Şekil 1'de özetlenmiştir. Tablo 1 ve Şekil 1'de ortaya çıkan eğilimlere bakarak Osmanlı dış borçlarını iki ayrı dö-

Şekil 1

Osmanlı Dış Borçlanmasından Doğan Fon Akımları
1854-1914
(milyon İngiliz sterlini olarak)

TABLO : 1
Osmanlı Dış Borçlarından Doğan Fon Akımları
Her belirtilen dönem için yıllık ortalamalar; bin İngiliz Lirası olarak

	Yeni İstikrazların İtibari Değeri 1	Net Sermaye Girişi 2	Geri Ödenen Anapara 3	Net Sermaye Akımları 4=2-3	Faiz Ödemeleri 5	Toplam Ödemeler 6=3+5	Net Fon Akımları 7=2-6
1854 - 59	2167	1851	42	1809	310	352	1499
1860 - 64	3607	2273	272	2001	1032	1304	969
1865 - 69	7527	4014	752	3262	2147	2899	1115
1870 - 75	21742	10039	1582	8457	5959	7541	2498
1876 - 81	833	669	61	608	608	669	0
1882 - 89	996	864	323	541	2300	2623	-1759
1890 - 94	2927	1481	749	732	2582	3331	-1850
1895 - 99	595	494	981	-487	2591	3572	-3078
1900 - 04	2351	1755	964	791	2842	3806	-2051
1905 - 09	5085	4401	1045	3356	3513	4558	-157
1910 - 14	6192	5426	1570	3856	4302	5872	-446
1854 - 1875	9051	4672	676	3996	2432	3108	1564
1882 - 1914	2810	2237	873	1364	2886	3759	-1522
1854 - 1914 (TOPLAM)	296850	180619	44047	136572	152390	196437	-15818

Not : Bu tablo dış borçlanma sonucu Osmanlı ekonomisine giren ve çıkan fonları hesaplamak amacı ile hazırlandığından, Osmanlı sınırları içindeki yabancı mali kuruluşlar veya Galata bankerleri tarafından satın alınan istikrazlar, hazine tahvilleri ve avanslar hesaplama dışı bırakılmıştır. Söz konusu «iç borçlanmaların» en önemlileri 1881 öncesi Umumi Borçlarının Türkiye'de kalan bölümü, 1877 ve 1906 öncelikli tahvilleri ve 1910 sonrası hazine tahvilleri ile avanslarıdır.

Kaynaklar : Y. S. Tezel, «Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire, The Servicing of the Loans», «Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1972 içinde; H. Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, değiştirilmiş 2 nci basım, Ankara, 1969; A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Ankara, 1978, Paris 1903 baskısından çeviri; R. S. Suvla, «Tanzimat Devrinde İstikrazlar», **Tanzimat**, İstanbul, 1970 içinde; Corporation of Foreign Bondholders, **Annual Reports**, London, 1882 - 1919, W. H. Wynne, **State Insolvency and Foreign Bondholders**, cilt II, New Haven, 1951, s. 393 - 528.

Bu tablo ilk olarak Tezel (1972) yi kullanmak mümkün olmadan hazırlanmıştı. Daha sonra Tezel (1972) de sunulan hesaplamaların ışığında bazı düzeltmeler yapıldı. Bu tablo ile adı geçen çalışmada varılan sonuçlar arasındaki farklar, yukarıki notta belirtilen nedenlerden dolayı bu tablonun belirli istikrazları tümüyle veya kısmen hesaplama dışı bırakmasından kaynaklanmaktadır.
1 İngiliz Lirası = 1.10 Osmanlı lirası.

nemde ele almak uygun olacaktır. 1875-76 iflasıyla sonuçlanan birinci dönemin en belirgin özelliği faiz oranlarının yüksek olmasıdır. Hernekadar kontratlarda belirtilen faiz oranları genellikle tahvillerin itibari değerinin % 4-5'i dolaylarındaysa da, yeni tahvillerin piyasa satış fiyatları itibari değerlerinin çok altında kalmaktaydı. Ayrıca tahvillerin piyasada satışından elde edilen gayri safi gelirlerden, tahvillerin piyasaya sürülmesi işlemlerini yürüten uluslararası bankaların aldığı komisyonların çıkarılması gerekiyordu. Böylece, net olarak Osmanlı hazinesine giren fonlar için ödenen gerçek faiz oranı % 4-5'in çok üzerine çıkmaktaydı. Osmanlı maliyesinin durumu bozuldukça Osmanlı hazinesine giren fonların yeni tahvillerin itibari değerine oranı, bir başka deyişle yaratılan yeni borçlara oranı, % 50'nin altına düştü. Bu nedenle 1860'dan sonra, Osmanlı dış borçlanmasında gerçek faiz oranları pek seyrek olarak % 10'un altına inmiştir. Bazı istikrazlarda bu oran % 12'yi aşıyordu (Şekil 2). Dünya fiyatlarının genel olarak düşme eğilimi içinde olduğu bir dönemde bu denli yüksek faiz oranları çok olumsuz koşullara işaret etmektedir. Aynı dönemde diğer devletlerin uluslararası mali piyasalardan hangi koşullar altında borç aldıkları incelendiğinde, yine Osmanlı borçlanmasının son derece olumsuz koşullar altında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Bu aslında şaşırtıcı bir durum değildir. 1875'e kadarki dönemde Osmanlı maliyesinin durumu herhangi bir düzelmeye göstermedi. Alınan borçların saraylar yapımı vs. için kullanılmayan bölümleri, ya cari harcamaları karşılamak ya da eski borçların faiz ve anaparalarını ödemek için harcandı. Şekil 3'de görüldüğü gibi bu durum borç ödeme yükünün (faiz ve anapara ödemeleri) kısa sürede Osmanlı maliyesi ve ekonomisinin olanakları ötesinde boyutlara ulaşmasına yol açtı. Borç ödemelerinin devlet gelirlerine ve ihracaat gelirlerine oranı 1875 öncesinde hızla tırmandı.

Bütün bunlara rağmen, Osmanlı devleti Avrupa borsalarında borç para bulmaya devam ediyordu. Avrupa'da her kesim bu sürece kazanç sağlıyor gözükiyordu. Blaisdell'in işaret ettiği gibi, «Türkiye'nin borç almasına izin vermek, spekülasyoncular ve bankacılar için kolay ve çabuk kâr sağlamak, küçük yatırımcılar için de daha yüksek faiz oranları sağlayacak bir fırsat anlamına gelmekteydi.»⁽⁶⁾ Borç olarak alınan yeni fonların miktarı, sürekli olarak artan borç ödemelerinin ilerisinde gittiği için, 1854-1875 döneminde dış borçlanma Osmanlı ekonomisine net bir fon girişi sağlamış, böylece iflas 1875'e kadar ertelenebilmiştir. Avrupa'

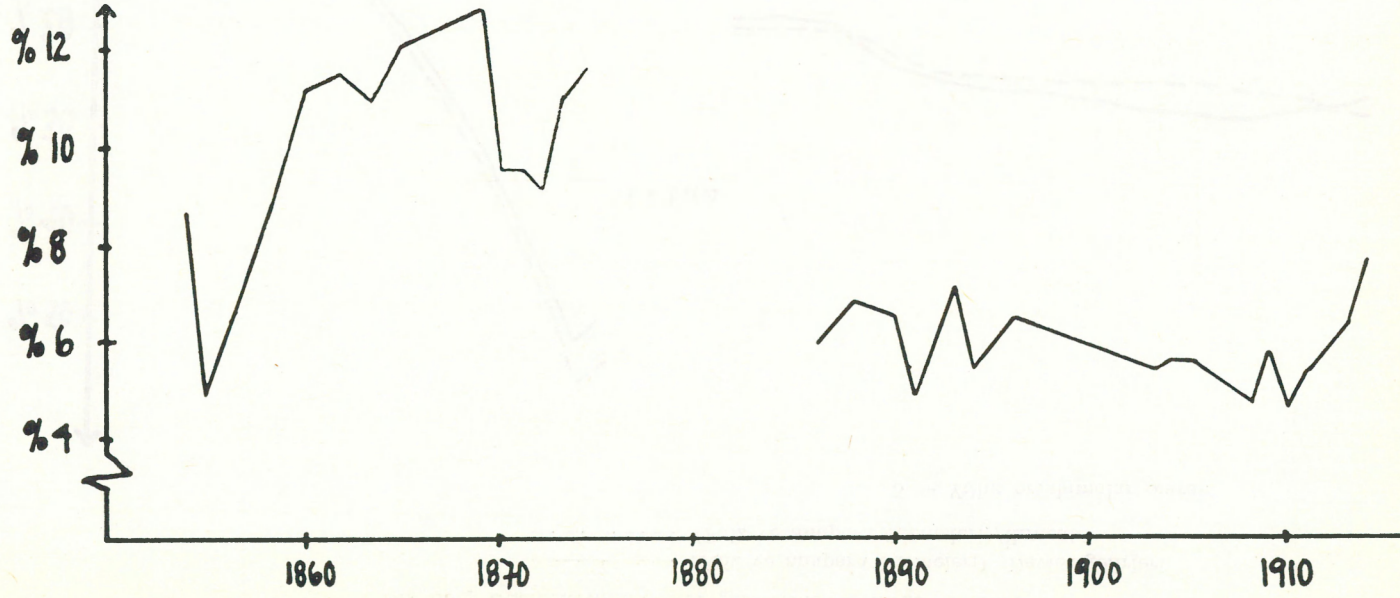
Şekil : 2

Yeni Osmanlı İstikrazlarında ödenen faiz haddi

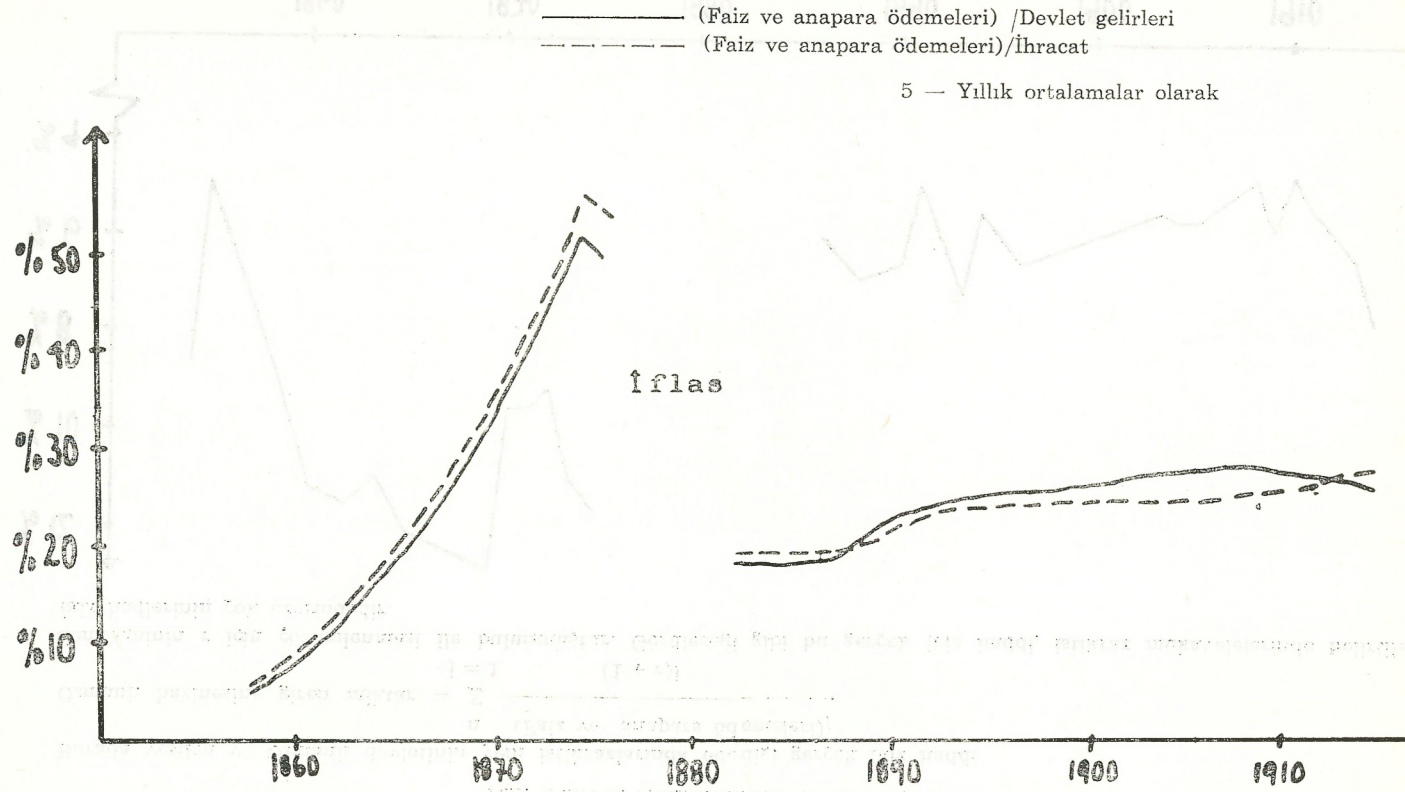
Burada verilen ve Osmanlı devletinin yeni istikrazlarında ödediği gerçek faiz haddi

$$\text{Osmanlı hazinesine giren miktar} = \sum_{j=1}^n \frac{\text{(Faiz ve anapara ödemeleri)}_j}{(1+r)^j}$$

denkleminin r için çözümlenmesi ile bulunmuştur. Görüleceği gibi bu gerçek faiz haddi, istikraz mukavelelerinde belirtilen faiz hadlerinin çok üzerindedir.

Şekil : 3
Dış Borg Ödemelerinin devlet gelirlerine ve ihracata oranı

da 1873 yılında başlayan mali krizle birlikte sermaye ihracı da kesilince, Osmanlı maliyesinin iflası kaçınılmazlaştı.

1875-76 iflası(?) Avrupa sermayesine Osmanlı borçlarına yatırılmış sermayeden kesintisiz gelir sağlamayı güvence altına alacak daha değişik bir strateji uygulayabilme fırsatı verdi. Osmanlı devletinin belli başlı gelir kaynakları Avrupa sermayesinin denetimi altına alındı ve bu fonlar doğrudan doğruya Osmanlı dış borçlarının ödemelerine yönetildi. Bu durum Avrupa borsalarında Osmanlı istikrazlarının riskini azalttı, yeni borçlar için ödenen faiz hadleri 1881 sonrasında düşme gösterdiler (Şekil 2). Ancak 1881 öncesi dönemden kalan ağır borç ödeme yükü sonraki borçların ödeme yükü ile birleşince 1881 sonrasında fon akımlarının yönü değişti. 1876'ya kadar dış borçlanmalar yolu ile ekonomiye giren sermaye, borç ödemelerinin üzerinde iken, 1881 sonrasında yeni alınan borçlar tüm borç ödemelerini karşılamaktan uzak kaldı; bu dönemde yabancı sermaye getirdiğinden % 70 fazlasını dışarıya çıkardı (Tablo 1).

1882-1914 döneminin önemli özelliklerinden birisi, dönemin ilk yarısında daha az borç alındığı halde, yüzyılın başından sonra yeni borçlanma hacminde hızlı bir artışın ortaya çıkmasıdır. 1881 yılında Osmanlı devletinin gelir kaynaklarının önemli bir bölümünün Düyunu Umumiye İdaresine devredilmesinden sonra, bürokrasi uzun vadede yalnızca Avrupa denetiminin sınırlarını genişletmeye yarayacak olan yeni borç anlaşmaları imzalamakta tereddüt ediyordu. Ayrıca söz konusu dönem Osmanlı İmparatorluğu için göreceli olarak sakin bir dönemdi. Ek harcamalarla dolu savaş bütçelerinin ortaya çıkmaması, merkezi bürokrasiye bütçeyi daha az dış borçla dengeleme olanağı sağladı. 1882-1901, tüm 1854-1913 dönemi içinde yıllık ortalamalar itibarı ile Osmanlı dış borçlanmalarının en düşük düzeyde kaldığı bir alt-dönem oluşturmaktadır.

Henüz yeterince çözümlenmemiş nedenlerden dolayı Osmanlı bütçe açıkları yüzyılın başından itibaren büyümeye başladı. İlk çözüm yolu Osmanlı Bankası ve İmparatorluk içindeki diğer mali kurumlardan alınan kısa vadeli borçların arttırılması oldu. Bu önlemler Avrupa borsalarından daha fazla borç alınması yolunda atılan ilk adımı oluşturdular. Askeri harcamaların arttırılması gereği sorunun daha da ağırlaşmasına yol açtı. 1910'ların başında Osmanlı maliyesi, eski borçların faiz ve anapara ödemelerinin ancak artan miktarlarda alınan dış borçlarla karşılanabildiği bir aşamaya gelmişti. Mali durum 1870'ler ortasındakinden pek fark-

lı değildi. Ancak Dünya Savaşının patlak vermesi, yeni bir iflâsın önüne geçebildi.

Son olarak uzun vadeli fiyat hareketlerinin Osmanlı borç yükü üzerindeki etkilerini kısaca incelemek istiyoruz. 1855 - 1873 döneminde birincil ürünler ve mamul malların dünya fiyatları ılımlı bir hızla düştü. Fiyatların düşüş hızı 1873 - 1896 Büyük Buhranı sırasında hızlandı. Örneğin 1855 - 1873 döneminde dünya ekonomisinin merkezine (sanayileşmiş Avrupa ve A.B.D.) yapılan Osmanlı ihracaatında fiyatlar % 29 oranında düştü. 1873'den 1896'ya kadarki dönemde, ihraç ürünleri fiyatları % 41 daha düştü; böylece 1855 - 1896 döneminde ihraç fiyatlarındaki toplam düşüş % 58'e vardı⁽⁸⁾. (Her dönem için ilk yıl temel olarak alındığından, iki alt - dönem boyunca meydana gelen düşme oranlarının ayrı ayrı toplamı, bütün dönemdeki düşme oranından daha yüksek çıkmaktadır). Böylece 1855 yılında alınan bir borcun yıllık faiz ve anapara ödemeleri için Osmanlı hazinesinin gerçek yükümlülüğü, 1896 yılına varıldığında 1855'deki düzeyinin iki katına çıkmış oluyordu. Buna karşılık, 1896 - 1913 döneminde, dünya ekonomisinin merkezine yapılan Osmanlı ihracaatı fiyatlarında % 27 oranında bir artış oldu. Mamul malların dünya fiyatları da daha düşük oranda artış gösterdi⁽⁹⁾. Bu gelişmeler sonucu 1896 - 1913, Osmanlı borç yükünün gerçek değerinin fiyat hareketleri nedeniyle azaldığı tek alt - dönem olmuştur.

II. Dış Borçlar Dışındaki Yabancı Sermaye Yatırımları (1859-1913)

Bu bölümde dış borçlar dışındaki alanlara yapılan yabancı yatırımlar sonucu Osmanlı ekonomisine giren sermayenin ve çıkan fonların miktarları üzerinde duracağız. Yıllık yabancı sermaye ve kâr aktarımı akımları ile değişik yıllardaki yabancı sermaye stokunun sektörlere ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımlarını hesaplamaya çalışacağız.

İncelememizi yabancı gözlemcilerin yapmış oldukları az sayıda yabancı sermaye stoku tahminlerine dayandırmak yerine, firma düzeyinde veriler kullanarak kendi hesaplarımızı yapmayı tercih ettik. Bu konuda Osmanlı Bankasında çalışmış olan bir Fransız iktisatçısının çıkardığı Osmanlı İmparatorluğundaki bütün anonim şirketlerin tarihçeleri hakkında son derece ayrıntılı bilgiler veren bir el kitabından geniş ölçüde yararlandık⁽¹⁰⁾. El kitabında sayıları sekseni aşan yabancı sermaye kökenli anonim şirketlerin her biri için ödenmiş sermayenin ve satılmış tahvillerin miktarları ile tarihleri ve şirketin kurulmasından bu yana her

yıl dağıtılan kâr ve tahvillere ödenen faiz miktarları verilmektedir. Buna karşılık yabancı sermaye ile kurulan anonim şirketlere sermayenin hangi ülkeden veya ülkelerden geldiği konusunda bilgi verilmemiştir. Biz bu bilgileri başka kaynaklardan derledik. Ayrıca gerekli bilgilerin yetersizliğinden dolayı yabancı firmaların satışa çıkardığı tahvillerin, firmanın ödenmiş sermayesinin geldiği ülkelerde satıldığı varsayımını yapmak zorunda kaldık. Osmanlı İmparatorluğu gibi emperyalist güçler arası rekabetin yoğun olduğu bir ortamda her Avrupa ülkesi sermayesi girişimlerine başka ülke sermayesinin katılmasını mümkün olduğu ölçüde engellemeye çalışmakta, ancak kendi ülkesinin sermaye piyasasında gerekli fonları bulamazsa başka piyasalara açılmak zorunda kalmaktaydı. Bu tür davranışların örneklerine dönemin politik - diplomatik tarihini inceleyen çalışmalarda sık sık rastlanmaktadır. Bu bakımdan varsayımımızın varacağımız sonuçları fazla etkilemeyeceğini sanıyoruz.

Bazı sektörlerde, özellikle ticaret, madencilik ve sanayi dallarında şimdiye kadar yapılmış çalışmalar anonim şirketler dışında da yabancı sermayenin varlığına işaret etmektedir. Bu durumlarda Pech'in el kitabında verdiği bilgilere, ikincil kaynaklara dayanarak yaptığımız hesaplamaları ekledik. Bazı yabancı firmaları, sermayeleri daha önceden Osmanlı İmparatorluğunda kurulan yabancı firmalar tarafından ödendiği ölçüde, sermaye girişi ve kâr aktarımı hesaplarımızın dışında bıraktık. Ancak bu firmalar yabancı sermaye stokunun 1890 ve 1914 yıllarında sektörlere göre dağılımını saptamak amacı ile yaptığımız hesaplamalara katılmışlardır.

Yöntemimizle ilgili olarak ortaya çıkan diğer bir sorun, yabancı sermayenin denetimindeki anonim şirketlere yerli sermayenin katılımı konusunda bilgimizin sınırlı oluşudur. Biz yabancı anonim şirketlerde yerli sermayenin payının önemsiz olduğu varsayımını yaptık. Çeşitli kaynaklardan derlediğimiz bilgiler, Pech'de verilen anonim şirketlerin yönetim kurulu üyelerinin isimleri ve firmalar büyüdükçe yerli sermaye katılımının kaybolduğu biçiminde gözlediğimiz bir eğilim, bu varsayımımızın sonuçları yüzde 1 - 2'den fazla etkilemeyeceği yolundaki görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Geçmişteki sermaye akımlarının hesaplanmasını az hata payı ile gerçekleştirmenin güç olduğuna ve ortaya çıkacak sonuçların ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu bakımdan hesaplamalarımızın hatasız olduğu iddia edilemez; ancak

birincil ve ikincil kaynaklar üzerindeki çalışmalarımıza dayanarak bu hesaplamaların Osmanlı borçları dışındaki yabancı sermayenin uzun vadede gösterdiği eğilimleri doğru olarak yansıttığını söyleyebiliriz⁽¹¹⁾.

Sonuçlar Tablolar 2, 3 ve 4 ile Şekil 4'de özetlenmiştir. 1890 ve 1914'deki dağılımlar, Osmanlı dış borçlarına yatırılan yabancı sermayenin toplam yabancı yatırımlar içinde en büyük payı aldığını göstermektedir. Ancak 1890-1914 arasında devlet borçları dışındaki alanlara yatırılan yabancı sermayenin daha hızlı büyümesi sonucu, 1890'da dış borçlardaki yabancı sermayenin yalnız altıda biri kadar tutan bu yatırımlar (118 milyona 21 milyon İngiliz Lirası), 1914'e gelindiğinde dış borçlardaki yabancı sermayenin yarısı büyüklüğüne erişmişlerdi (142 milyona 74 milyon İngiliz Lirası). (Bknz. Tablo 2 ve 3).

Demiryolları 1914 yılında Osmanlı borçları dışındaki yabancı sermayede üçte ikiye yakın payı ile dış borçlardan sonra yabancı sermayenin en büyük yatırım alanı durumundadır. Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı sermaye yatırımlarının devlet borçlarında ve demiryollarında yoğunlaşması, Avrupa sermayesinin ondokuzuncu yüzyılda dünya çapındaki yatırımlarının sektörlerle göre dağılımına ana çizgileri ile benzemektedir. 1913 sonunda yabancı ülkelerdeki 3.7 milyar İngiliz Liralık İngiliz sermayesinin % 41-42'si demiryollarına yatırılmıştı. Yabancı devlet tahvillerinin İngiliz yabancı yatırımlarındaki payı yaklaşık olarak % 26 idi⁽¹²⁾. Aynı dönemdeki Fransız ve Alman yabancı yatırımlarının incelenmesinden benzeri bir sonuç çıkmaktadır. Fransız ve Alman devletlerinin bu ülkelerin yabancı yatırımlarının yönlendirilmesinde ki daha önemli rolü dolayısı ile yabancı devletler dış borçlarının payı daha yüksektir. Yine de demiryolları Fransa ve Almanya'nın yabancı yatırımlarında önemini korumaktadır. 1914'de yabancı ülkelerdeki 1.8 milyar İngiliz Liralık Fransız sermayesinin üçte ikisine yakın bölümü yabancı devlet borçlarına yatırılmıştı, demiryollarının payı ise % 15'in üzerindeydi⁽¹³⁾. Aynı şekilde 1882-1914 dönemindeki 750 milyon İngiliz Liralık Alman yabancı yatırımlarının yaklaşık olarak % 64'ü yabancı devlet tahvillerine giderken, demiryollarının payı yaklaşık olarak % 25 idi⁽¹⁴⁾.

Demiryollarının yabancı yatırımlardaki önemli payı, Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya-ekonomisi ile bütünleşme sürecine katkılarını tam anlamı ile belirtememektedir. Demiryolları bir yandan özellikle Osmanlı devletinin kilometre garantisi uygulaması sonucu Avrupa sermayesi için kendi başlarına kârlı

TABLO : 2
1890 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı
Ödenmemiş Sermaye ve Tahviller Toplamı (Bin İngiliz Lirası Olarak)

	Fransız		İngiliz		Alman		Diğer ülkelerden		Toplam		Sektörün
		%		%		%		%		%	toplamdaki payı
Demiryolları	1648	18.8	4449	50.6	1968	22.4	720	8.2	8785	100.0	41.1
Limanlar	500	100.0	—	—	—	—	—	—	500	100.0	2.3
Belediye hizmetleri (su, gaz, vs.)	1067	43.5	961	39.2	—	—	424	17.3	2452	100.0	11.5
Bankacılık	2540	50.4	2500	49.6	—	—	—	—	5040	100.0	23.5
Ticaret	700	54.7	580	45.6	—	—	—	—	1280	100.0	6.0
Sanayi	900	42.0	795	37.1	250	11.7	200	9.3	2145	100.0	10.0
Madencilik	185	15.5	1005	84.5	—	—	—	—	1190	100.0	5.6
Dış Borçlar dışındaki Toplam	7540	35.2	10290	48.1	2218	10.4	1344	6.3	21392	100.0	100.0
Dış Borçlar (itibari değeri)	44600	37.6	27400	23.1	13800	11.7	32700	27.6	118500	100.0	
TOPLAM	52140	37.3	37690	26.9	16018	11.5	34044	24.3	139892	100.0	

Tablolar 2, 3 ve 4 için Kaynaklar : E. Pech, *Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie*, Constantinople, 1911 den başka şu kaynaklardan yararlanılmıştır : *Les Interêts financiers de la France dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1919; United States, Department of State Archives, Mikrofilm No: 867-602/56, Department of State, Division of Near Eastern Affairs, *Foreign Interests and Concessions in Turkey*, Nisan 1923; N. Verney ve G. Dambmann, *Les puissances étrangères dans le Levant en Syrie et en Palestine*, Paris, 1900, s. 197 - 453; «La fortune française a l'étranger», *Bulletin de Statistique et de Legislation Comparée*, Ekim 1902; A. Neymarck, «Les capitaux français engagés en Turquie», *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, 1908; D. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974; *The Stock Exchange Official Intelligence*, London, 1908 - 09; K. Wiedenfeld, *Die deutsch - türkischen Wirtschaftsbeziehungen*, Münih ve Leipzig, 1915, s. 29 - 33; Deutsche Reich, Marineleitung, *Die Marine - Vorlage*, «Die Entwicklung der deutschen Secinteressen im Letzten Jahrzehnt», Berlin, 1906, s. 148 - 151.

Jacques Thobie'nin büyük ölçüde Fransız arşivlerine dayanan çalışması ancak bu makale baskıya verilirken elimize geçtiğinden burada yararlanamadık. Özellikle 1895 - 1914 döneminde Fransız sermayesinin Osmanlı İmparatorluğunun 1919 sınırları içinde yaptığı yatırımlar, yabancı sermaye stokunun sektörlere ve ülkelere göre dağılımı ve 1881 sonrası Osmanlı dış borçlarında Fransız sermayesi konuları Thobie'nin çalışmasında ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Bk. J. Thobie, *Intérêt et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895 - 1919)*, Paris 1977. Çalışmanın bir özeti için bk. J. Thobie, «Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1881 - 1919)», *Etudes Balkaniques*, Sofya, 1976.

Tablolar 2 ve 3 için Not : Hernekadar her yeni istikrazın itibari değeri hazineye giren fonların çok üstündeyse de, 1881 ve 1903 yılında ödenmemiş borçlar üzerinde yapılan iki ayarlamaya ile borçların miktarları yaklaşık olarak hazineye giren fonların miktarlarına indirildi. Bu bakımdan tablolardaki ödenmemiş dış borçlar değerleri net sermaye girişini yansıtmaktadır. Dış borçların ülkelere göre dağılımında ayrıntılar için bk. Tablo 6.

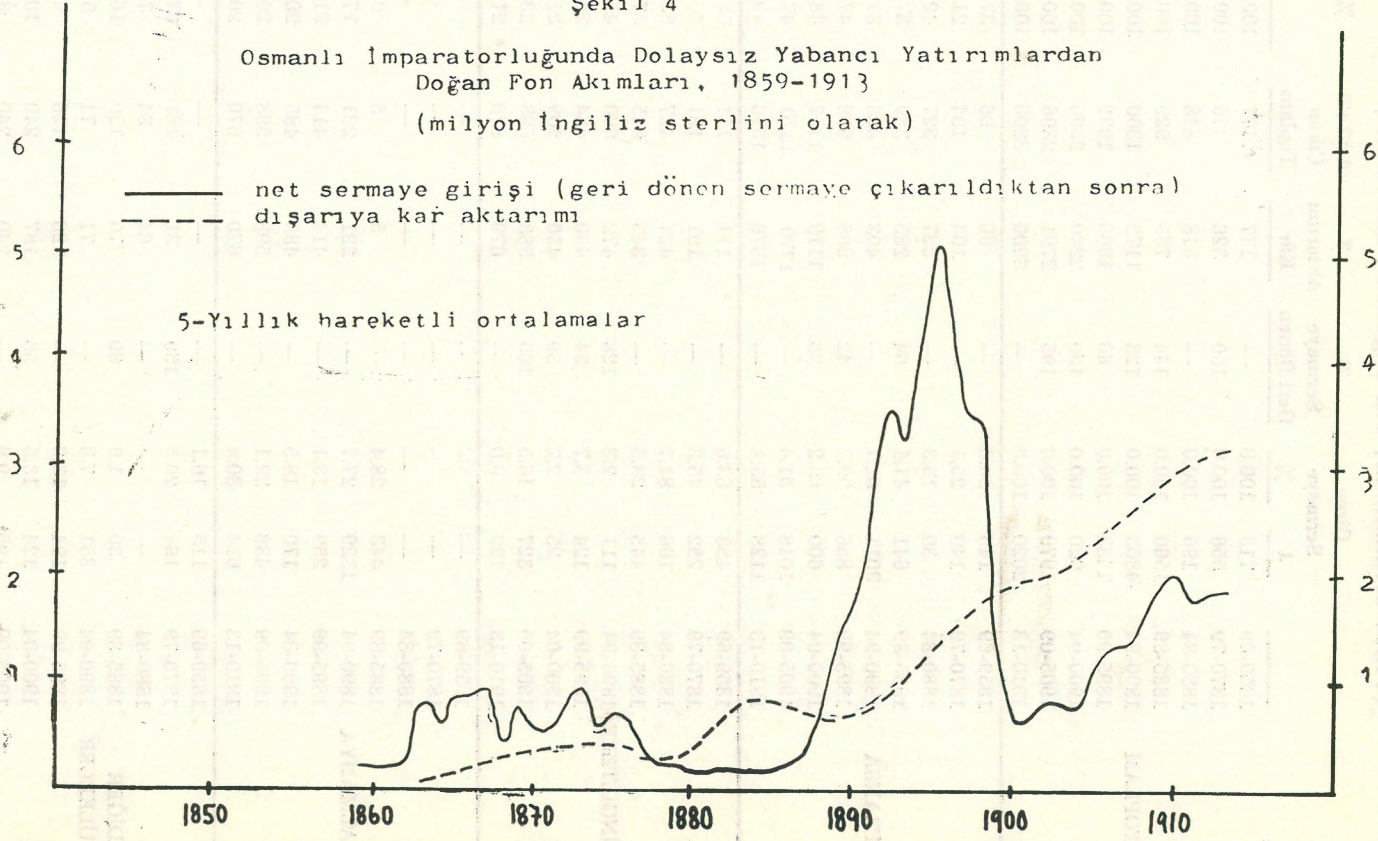
TABLO : 3
1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı
Ödenmemiş Sermaye ve Tahviller Toplamı (Bin İngiliz Lirası Olarak)

	Fransız		İngiliz		Alman		Diğer ülkelerden		Toplam		Sektörün toplamdaki payı
		%		%		%		%		%	%
Demiryolları	23247	49.6	4588	9.8	17248	36.8	1785	3.8	46868	100.0	63.1
Limanlar	2206	69.1	409	12.8	576	18.1	—	—	3191	100.0	4.3
Belediye hizmetleri (su, gaz, vs.)	1701	44.6	363	9.5	304	8.0	1449	38.0	3816	100.0	5.1
Bankacılık	3400	38.2	2950	33.1	1750	19.7	800	9.0	8900	100.0	12.0
Sigorta	450	81.8	100	18.2	—	—	—	—	550	100.0	0.7
Ticaret	3031	70.7	757	17.6	300	7.0	200	4.7	4289	100.0	5.8
Sanayi	1220	30.8	1665	42.1	300	7.6	774	19.6	3959	100.0	5.3
Madencilik	2007	73.5	450	16.5	175	6.4	100	3.7	2732	100.0	3.7
Dış Borçlar dışındaki Toplam	37262	50.4	11281	15.3	20653	27.5	5108	6.8	74305	100.0	100.0
Dış Borçlar (itibari değeri)	75300	53.0	19900	14.0	29900	21.0	17100	12.0	142200	100.0	
TOPLAM	112562	52.0	31181	14.4	50253	23.2	22108	10.2	216505	100.0	

Kaynaklar ve açıklamalar için bkz. Tablo 2.

Şekil 4

Osmanlı İmparatorluğunda Dolaysız Yabancı Yatırımlardan
Doğan Fon Akımları, 1859-1913
(milyon İngiliz sterlini olarak)

TABLO : 4
Osmanlı Dış Borçları Dışındaki Alanlara Yabancı Sermaye
Yatırımlarından Doğan Fon Akımları, 1859 - 1913
(Yıllık ortalamalar, bin İngiliz Lirası olarak)

	Giren		2	3	4=2+3	%	
	Sermaye		Sermaye	Aktarımı	Çıkan		
	1	%	Geri Dönen	Kâr	Toplam		
	1859-69	713	100.0	—	177	177	100.0
	1870-79	556	100.0	150	326	476	100.0
	1880-84	196	100.0	—	818	818	100.0
	1885-89	1560	100.0	144	785	929	100.0
TOPLAM	1890-94	4803	100.0	128	1172	1300	100.0
	1895-99	1433	100.0	66	1866	1932	100.0
	1900-04	920	100.0	150	2240	2390	100.0
	1905-09	1979	100.0	105	2791	2896	100.0
	1910-13	2020	100.0	—	3200	3200	100.0
	1859-69	145	20.3	—	66	66	37.2
	1870-79	140	25.1	—	104	104	21.0
	1880-84	30	15.3	—	327	327	40.0
	1885-89	641	41.1	64	285	349	37.6
FRANSA	1890-94	3011	62.7	—	408	408	31.3
	1895-99	856	59.7	42	866	908	47.0
	1900-04	600	65.2	38	1119	1157	48.4
	1905-09	1018	51.4	—	1370	1370	47.3
	1910-13	1128	55.8	—	1576	1576	49.3
	1859-69	453	63.6	—	111	111	62.8
	1870-79	252	45.3	—	191	191	40.1
	1880-84	166	84.7	—	427	427	52.2
	1885-89	445	28.5	—	345	345	37.1
İNGİLTERE	1890-94	111	2.3	128	472	600	46.2
	1895-99	124	8.7	24	460	484	25.3
	1900-04	25	2.7	59	450	509	21.3
	1905-09	327	16.5	105	583	688	23.8
	1910-13	122	6.0	—	679	679	21.2
	1859-69	—	—	—	—	—	—
	1870-79	—	—	—	—	—	—
	1880-84	—	—	—	—	—	—
	1885-89	443	28.4	—	5	5	0.5
ALMANYA	1890-94	1329	27.7	—	221	221	17.0
	1895-99	259	18.1	—	414	414	21.4
	1900-04	170	18.5	—	485	485	20.3
	1905-09	438	22.1	—	598	598	20.6
	1910-13	614	30.4	—	670	670	20.9
	1859-69	115	16.1	—	—	—	—
	1870-79	164	29.5	150	31	181	37.9
	1880-84	—	—	—	64	64	7.8
DİĞER	1885-89	30	1.9	80	70	150	16.1
ÜLKELER	1890-94	351	7.3	—	71	71	5.5
	1895-99	194	13.5	—	126	126	6.5
	1900-04	124	13.5	53	187	240	10.0
	1905-09	195	9.9	—	240	240	8.3
	1910-13	156	7.7	—	275	275	8.6

(Tablo 4 dev.)

Not: Yüzdeler her dönem için toplam giren sermaye içinde ve toplam çıkan fonlar içinde her ülke sermayesinin payını göstermektedir.

'Geri dönen sermaye' ile şirketin bir başka ülke kaynaklı sermayeye satılması ve ilk yatırımı yapan sermayenin geldiği ülkeye geri dönmesi veya şirketin evvelce Avrupa'da sattığı tahvilleri geri alarak piyasadan kaldırması kastedilmektedir.

Yukardaki hesaplamalar Osmanlı İmparatorluğunun değişen sınırları gözönüne alınarak yapılmıştır. Bir savaş sonucu İmparatorluğun kaybettiği yerlerdeki yabancı sermaye yatırımlarından doğan fon akımları, savaşın sona erdiği yıldan sonra başlayarak hesaplama dışı bırakılmıştır.

Ayrıca, Romanya tam bağımsızlığını 1878 yılında kazanmış olmasına rağmen, özerk Eflak ve Boğdan prensliklerindeki yabancı yatırımlar 1859-1877 dönemi hesaplamalarına dahil edilmemiştir.

birer yatırım durumuna gelirlerken, bir yandan da sermayeyi ihraç eden ülke ekonomisi için ucuz hammadde ve gıda maddeleri temini ve mamul maddelere pazar yaratmak işlevini yükleniyorlardı. Osmanlı devleti açısından ise, İmparatorluğun çeşitli bölgelerine yabancı sermaye girişi, dış ticaretin bölgesel büyümesi ile birlikte incelendiğinde yabancı sermaye denetimindeki demiryolları yapımı, İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa emperyalist güçleri arasında çeşitli nüfuz bölgelerine ayrılması sürecinde en büyük etken olarak belirmektedir.

Herhangi bir bölgede demiryolları yapımı ilk aşamada gerekli yapı ve işletme malzemelerinin demiryolu şirketi sahibi sermayenin ülkesinden ithal edilmesine yol açtı. Bu yolla Avrupa demir-çelik sanayileri ürünlerine dünya çapında yaratılan talep, hem mutlak olarak hem de sanayilerin toplam üretimdeki payı bakımından hiç küçümsenmeyecek miktarlara varmaktadır. Yatırımlarından sonra demiryolları aynı Avrupa ülkesinin mali ve ticari sermayesinin yardımı ile girdikleri bölgelerde ihracaata yönelik hammadde ve gıda maddeleri üretimini arttırmaya başladılar. Bir yandan pazara dönük tarımsal üretim genişlerken öte yandan demiryollarının ulaşım maliyetlerini düşürmesi sonucu el zanaatlarının son kalıntıları Avrupa sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında çöküp kayboluyor, Avrupa ülkesinin mamul ürünlerine olan talep giderek artıyordu. Böylece bölgenin demiryollarını yapan Avrupa ülkesi ile ticareti hızla geliştirdi. Öte yandan Avrupa ülkesi mali ve ticari sermayesinin bölgedeki tekelleri durumu ulaşımdaki tekelle birleşince, diğer Avrupa ülkelerinin bu bölgedeki ticari rekabeti büyük ölçüde engellendi. Daha sonraki

aşamada aynı Avrupa ülkesinin sermayesi bölgede yatırımlara girişti. Osmanlı İmparatorluğunda bu yatırımlar belediye hizmetlerinde (su, gaz, elektrik vs.), demiryollarını Avrupa ülkelerine bağlayan kıyı kentlerinde liman yapımında, sanayide ve madencilikte yoğunlaştı.

Birinci Dünya Savaşından önceki yarım asırlık sürede Avrupa emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine girişinde gözlenen süreç ana hatları ile buydu. 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında Batı Anadolu'da demiryolları yapımı, bu bölgede rakipsiz İngiliz egemenliği dönemini başlattı. Demiryolları yapımını bölgenin İngiltere ile olan ticaretinde hızlı artışlar ve madencilik, sanayii ve belediye hizmetlerinde İngiliz yatırımları izledi. Kısa bir süre için de olsa, İngiliz sermayesinin bölgede toprak satın alıp kapitalist çiftlikler işletmeyi denediği görüldü⁽¹⁵⁾.

Aynı şekilde 1880'lerin sonu ve 1890'ların başında Suriye ve Filistin'de başlayan demiryolları yapımı bu bölgenin Fransa ile ticaretinin hızla büyümesine yol açtı. Bunu Fransa'nın bölgedeki özellikle belediye hizmetleri ve limanlar alanlarında yatırımları izledi. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu paylaşıldığında, Suriye'nin Fransa'nın payına düşmesi, 1880'lere ve daha gerilere uzanan bu gelişmelerin doğal bir sonucuydu. Gene 1880'lerin sonu ve 1890'ların başında İzmit - Ankara ve Eskişehir - Konya, yirminci yüzyılın başında da Bağdad demiryolunun yapımı Orta ve Güney Doğu Anadolu'ya Alman sermayesinin girişi sürecini başlattı. Demiryollarının yapımını bölgenin Almanya ile olan ticaretinin artması izledi. Orta ve Güney Anadolu Almanya tarafından bu ülkenin gelecekteki buğday ve pamuk ihtiyacını karşılayabilecek nitelikte görülmeye başlandı. Bölgedeki Alman yatırımları Çumra'daki büyük sulama projesi örneğinde görüldüğü gibi tarımsal üretimi arttıracak alt yapı yatırımlarına yöneltildi. Ancak Dünya Savaşının çıkması ve Almanya'nın yenilgisi ile sonuçlanması, Orta Anadolu'da bir yarı-sömürge yaratmaya yönelik tasarıların gerçekleşmesini engelledi.

Osmanlı İmparatorluğundaki dolaysız yabancı yatırımları incelerken üzerinde durulması gereken önemli bir nokta Şekil 4'de de görüldüğü gibi, dolaysız yatırımların, özellikle demiryolları yapımına giden yabancı sermayenin 1888 - 1896 yılları arasında yoğunlaşmasıdır. Hiç şüphesiz bu olgu büyük ölçüde dış dinamiklerle açıklanabilir. 1880'lerin ikinci yarısı Almanya'nın emperyalistler arası dünyayı paylaşma yarışında çabalarını özel-

likle Balkanlar ve Orta Doğu'da yoğunlaştırmaya başladığı bir dönemdir. Almanya'nın Osmanlı hükümetinden Bağdad demiryolunun ilk aşaması için imtiyaz koparması Fransa'yı harekete geçirmiş ve 1888'den sonra kısa bir süre içinde Fransız sermayesi Alman sermayesinden daha fazla demiryolu yapımını gerçekleştirmiştir⁽¹⁶⁾. Biz burada demiryolları yapımının 1888-1896 arasında yoğunlaşmasını açıklarken dış etkenler kadar iç etkenler üzerinde de durmak, iç koşulların önemini vurgulamak istiyoruz.

1880'lerde Osmanlı ekonomisi ve devlet maliyesi güçlü dış dinamiklerin olumsuz etkisi altına girdi. Orta ve Batı Avrupa'daki 1873-1896 Büyük Buhranı Osmanlı ekonomisini de etkiledi. 1873'den sonra Osmanlı ihracaatının büyüme hızı önemli ölçüde düştü. Büyük Buhran sırasında dünya çapında fiyatların düşüşü ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birincil mal ihraç eden ülkelerin dış ticaret hadlerindeki bozulma nedeniyle, 1879-1898 döneminde cari fiyatlarla Osmanlı ihracaat gelirleri yılda ancak % 1'lik bir artış gösterdi⁽¹⁷⁾. Birincil malların fiyatlarındaki hızlı düşüş ve ihracaat gelirlerindeki durağanlık, devlet maliyesini de olumsuz yönde etkiledi. 1880-1890 yılları arasında hazinenin iki temel gelir kaynağı olan öşür ve gümrük vergilerinden sağlanan toplam gelir artmadı, aksine az da olsa azaldı⁽¹⁸⁾. Bu gelişmeler konsolide dış borçlar için yapılan ödemelerin yılda üç milyon İngiliz Lirasına veya toplam devlet gelirlerinin % 17-18'ine vardığı bir döneme rastlıyordu. Eğer kısa vadeli borçların ödemeleri de bu miktara eklenecek olursa, Osmanlı devletinin yıllık borç ödemeleri, tüm gelirinin % 35'ine yaklaşmaktaydı. 1854-1875 döneminden farklı olarak, Osmanlı bürokrasisi 1880'lerde dış borçlanmaya başvurmak konusunda tereddüt etmekteydi. Daha önceki deneyim, dış borçlanmanın krizi sadece ertelediğini ve uzun vadede ağırlaştırdığını göstermişti. Ayrıca bu dönemde Avrupa borsalarında para bulabilme olanaklarının sınırlı oluşu da yeni dış borçlanmaların düşük düzeyde kalmasında rol oynamış olabilir.

Böylece Alman ve Fransız sermayesinin İmparatorluk içinde demiryolu yapımı için imtiyaz koparmaya çalıştığı bir dönemde, merkezi bürokrasi de mali krizine uzun vadeli çözüm aramaktaydı. Demiryollarının merkezi bürokrasi için çekici oluşu bazı mali nedenlere bağlanabilir. Öncelikle, iç bölgelere ulaştırma maliyetlerinin düşürülmesi ile demiryolları henüz ekilmemiş alanların ihracaata yönelik tarımsal üretime geçmeleri sağlayabilirlerdi. Daha fazla tarımsal ürün ise merkezi bürokrasi için daha

fazla vergi geliri demekti. İkinci olarak, demiryolları yapımı, savaş ve barış zamanlarında İmparatorluğun en uzak köşelerini İstanbul'a bağlayacaktı. Demiryollarının yapımı ile vergilerin daha etkin toplanabileceği, en uzak köye ulaşılarak merkezi devletin vergi gelirlerine her zaman ortak olan yerel unsurların payının azaltılacağı düşünülüyordu. Üçüncü neden dünya buğday piyasalarındaki gelişmelerle ilgiliydi. 1870'lerde başlayan buğday fiyatlarındaki düşüş, kıta Avrupasında özellikle büyük buğday üreticisini koruyucu gümrük politikalarının uygulanmasına yol açmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ise 1838 Serbest Ticaret Anlaşmasına göre, Avrupa ülkelerinin izni olmaksızın gümrük duvarlarını yükseltmiyordu. Bu nedenle bir yandan Osmanlı buğday ihracaatı uluslararası piyasalarda Kuzey Amerika, Rusya ve diğer ülkeler buğdayının rekabeti karşısında gerilerken, bir yandan da ithal edilen ucuz buğday Osmanlı kentlerinde kendine pazar yaratmaya başlıyordu⁽¹⁹⁾. Osmanlı buğday fiyatlarının yüksek olmasının temel nedeni iç bölgeler (özellikle iç Anadolu) ile büyük limanlar ve kentler arasında yeterli bir ulaşım ağının olmamasıydı. Dış rekabet ve iç ulaşım yetersizliklerinin buğday üretimini düşürdüğü, ancak bazı bölgelerde başka ürünlere geçildiği düşünülebilir. Bu ise Osmanlı maliyesi için önemli bir gelir kaybı demekti. İç Anadolu'da demiryolları yapımı, bu bölge buğdayının hem ülke içi hem de uluslararası pazarlarda yabancı buğdayla rekabet etmesini kolaylaştıracak, böylece devlet hazinesine ek öşür geliri sağlanabilecekti⁽²⁰⁾.

Demiryollarının, merkezi bürokrasinin umduğu mali ferahlığı sağlayıp sağlamadığı sorusunun yanıtı bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. 1888-1896 yılları arasında yoğunlaşan yabancı sermaye eliyle demiryolu yapımının zamanlamasının iç ve dış ögeler tarafından belirlendiğini tekrar vurgulayarak bu bölümü bitiriyoruz.

III. Yabancı Sermayede Avrupa Ülkelerinin Değişen Payları

Dış Borçlar :

Osmanlı borçlarının Avrupa ülkeleri arasında dağılımında bir yıldan diğerine olan değişimler hakkında kesin tahminler yapabilmek oldukça zordur. Elimizde istikrazların piyasaya ilk çıkarıldıkları tarihlerde her ülkede satılan miktarlar hakkında ayrıntılı kayıtlar yoktur. Ayrıca istikrazların piyasaya çıkarıldıkları tarihten sonra bir ülkeden diğerine satılmalarına oldukça sık rastlanmaktadır. Bu tip el değiştirmeler konusunda bilgimiz oldukça

ça sınırlıdır. Yine de çeşitli kaynaklardan derlediğimiz bilgiler Avrupa ülkelerinin, özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya'nın paylarının uzun vadede gösterdiği değişmelere ışık tutabilecek niteliktedir.

Bir ilk yaklaşım olarak her Osmanlı istikrazının hangi ülkelerde önemli miktarlarda satıldığı ortaya konabilir. Bu bilgiler Tablo 5'de özetlenmiştir. Bu tabloya bakarak İngiliz sermayesinin ilk Osmanlı istikrazlarını hemen hemen tek başına satın aldığı, 1860'larda ise Fransa'nın en büyük alıcı olarak belirlediği ve payını giderek arttırdığı, ancak İngiliz sermayesinin 1876 iflâsına kadar piyasadan çekilmediği söylenebilir. 1870'den 1873 Avrupa mali krizine kadarki kısa süre içinde Avusturya sermayesinin de piyasaya girdiği görülüyor. İflâstan önceki dönemde Osmanlı istikrazları piyasasında Alman sermayesine pek rastlanmamaktadır.

Du Velay Osmanlı borçlarının alacaklı ülkelere göre dağılımının 1870 ler başına kadarki gelişmesini incelerken aynı sonuca varmaktadır :

«Kırım savaşından Lord Palmerston'un 1865 sonunda ölümüne kadar İngilizler birinci sırada idiler. İlk istikrazlar İngiltere'de piyasaya sürüldü; ilk Osmanlı Bankası Londra'da kuruldu, Constantinople'da Varna - Rusçuk, İzmir Aydın ve Kasaba (Turgutlu) — İzmir demiryolları için imtiyazları İngilizler aldılar... İngilizler bu piyasadan ilgilerini azaltır azaltmaz yerlerine Fransızlar geçtiler»⁽²¹⁾.

1881 sonrası dönem üzerine elimizdeki bilgiler daha ayrıntılıdır. Düyunu Umumiye idaresinin kurulması ve Avrupa malî dene-timinin başlaması ile birlikte ödenmemiş Osmanlı dış borçlarının miktarları ve ödeme koşulları yeniden belirlendi. 1881 yılında Osmanlı tahvilleri sahiplerinden ellerindeki eski tahvilleri Avrupa'nın belli başlı malî merkezlerinde yenileri ile değiştirmeleri istendi. Benzeri bir işlem yine aynı 1881 öncesi borçları için 1898 yılında tekrarlandı. Bu iki sayım Düyunu Umumiye İdaresi denetimine giren borçların ülkelere göre dağılımlarının gösterdiği değişiklikler üzerinde ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca 1914 yılındaki tüm borçların alacaklı ülkelere göre dağılımı konusunda çeşitli tahminler bulunmaktadır. Bu bilgileri Tablo 6'da biraraya getirerek özetlemeye çalıştık. Tablo 5 ile Tablo 6 birlikte incelendiğinde 1881 - 1914 dönemi için şu gelişmeler görülmektedir :

TABLO : 5

Osmanlı İstikrazları ve Satıldıkları Ülkeler

İstikrazın Tarihi	İtibari Değeri (Bin İngiliz Lirası)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler Önem sırasına göre	İstikrazın Tarihi	İtibari Değeri (Bin İngiliz Lirası)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler Önem sırasına göre
1854	3000	İ yaklaşık olarak tümü	1891	6317	İ'de 3/4; F'da 1/4 ten az
1855	5000	İ yaklaşık olarak tümü			
1858-9	5000	İ yaklaşık olarak tümü	1893	910	F
1860	2037	F; İ'de hiç	1894	1600	çoğunluğu A; F
1862	8000	İ yaklaşık olarak tümü	1894	579 ¹	F, İ
1863-4	8000	F	1896	2975	F %80
1865	6000	F	1902	1985 ¹	F
1865	7273 ¹	F, İ (yaklaşık olarak 1/4)	1903	2160	A, F
1869	22000	F	1903	1294 ¹	A tümü
1870	31680	Av, A, İt; F ve İ'de hiç	1903	1534 ¹	F, ?
1871	5700	İ, F	1904	2500	F
1872	11126	İ, Av, A, (F?)	1904	4824	F
1873	27778	F	1905	2400	A tümü
1874	40000	F, İ (yaklaşık olarak 1/4)	1908	9080	A, F, İ
	İflâs		1908	4283	F, ?
			1909	6364	F, ?
1877	2600	F % 90	1910	1557	F
1886	5909	F	1911	909	F
1888	1471	A tümü	1911	6400	A
1890	4545	F % 75, İ % 10	1913	1350	İ?, ?
			1914	20000	F, A, İ

A = Almanya, Av = Avusturya, İ = İngiltere, İt = İtalya, F = Fransa

(1) Eski bir istikrazın değiştirilmesi. Tabloda verilen sayı eski istikrazın yenisini ile değiştirilmesinden sonra hazineye giren miktarı göstermektedir.

Kaynaklar : Tablo 1 de belirtilen kaynaklardan başka, Neymarck, *op. cit.*, *Stock Exchange Official Intelligence*, *op. cit.*, 1908; A. Block, «Memorandum respecting Franco - German Penetration (into Turkey)», 1906, G.P. Gooch ve H. Temperley (derleyenler), *British Documents on the Origins of the War, 1898 - 1914*, Cilt 5, s. 175 - 184; Börsen - Enquete Kommission, *Statistische Anlagen der Börsen - Enquete Kommission*, Berlin 1893; Deutsche Reich, *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, 1907, s. 231; Deutsche Reich, *Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs*, Cilt I, 1917, s. 117 - 118.

İstikrazların Fransa'da satılan miktarlarının ayrıntılı dökümü için bk. J. Thobie, *Intérêts et imperialismes français dans l'empire Ottoman*, s. 121 - 122.

TABLO : 6
Osmanlı Borçlarının Alacaklı Ükelere Göre Dağılımı
(1881 - 1914) —milyon İngiliz Lirası olarak—

	1881		1890		1898		1914 ¹	
		%		%		%		%
Fransa	45.0 ²	34.3	44.6	37.6	53.4	42.2	75.3 ²	53.0
İngiltere	43.5 ²	33.2	27.4	23.1	22.6	17.9	19.9 ²	14.0 ³
Almanya	8.3	7.5	13.8	11.7	19.0	15.0	29.9 ²	21.0
Belçika	6.6	5.0	10.3	8.7	14.4	11.4	12.0	8.4
Avusturya	7.9	6.0	7.7	6.5	7.5	5.9	} 5.1	3.6
Hollanda	7.0	5.3	5.3	4.5	3.5	2.8		
İtalya	5.4	4.1	3.2	2.7	1.0	0.8		
Türkiye	7.3	5.6	6.2	5.2	5.0	4.0		
Toplam	131.0	100.0	118.5	100.0	126.4	100.0	142.2	100.0

Kaynaklar : V. Eldem, *Tetkik*, s. 191, 266, 274 — Düyunu Umumiye İdaresi sayımlarına dayanarak —; *Les interets financiers de la France*, op. cit., H. Feis, *Europe, the World's Banker, 187 - 1914*, New Haven, 1930, K. Helfferich, «Die Turkische Staatsschuld und die Balkanstaaten», *Bankarchiv*, Berlin, 1 Mart 1913; Commissioners of Inland Revenue, *Annual Reports, British Parliamentary Papers, Accounts and Papers, 1872 - 1914*.

Bu kaynaklarda verilen rakkamlar az önemli ölçüde de olsa birbirlerini tutmamaktadır. Bu tabloda verdiğimiz dağılımlara adı geçen kaynaklardaki dağılımları birbirleri ile karşılaştırarak ve Tablo 1 ile Tablo 2 de özetlenen bilgilerin elverdiği ölçüde düzelterek vardık. 1881, 1890 ve 1898 dağılımlarına Eldem (1970) deki dağılım dışında tutulan 1854, 1855, 1870, 1871, 1877 istikrazları, 1882 - 1898 dönemi istikrazları ve Osmanlı Bankası elindeki öncelikli tahviller dahil edilmiş, kısa vadeli avanslar ve hazine tahvilleri de 1914 dağılımına dahil edilmiştir. Bknz. Lozan Barış Konferansı, *Tutanaklar, Belgeler*, çeviren S.L. Meray, Ankara, 1972, Takım I, Cilt 3, s. 190 - 1.

- ¹ 1903 yılında 1881 öncesi Osmanlı borçlarının itibari değeri azaltıldığından bu tabloda verilen rakkamlara dayanarak 1898 - 1914 dönemindeki net sermaye akımları üzerinde kesin miktarlara varmak olanaksızdır. Bu konuda bkz. Tablo 1.
- ² İstanbul'da tutulan borçların yabancı mali kuruluşlar elinde olan bölümü, bilindiği ölçüde ilgili ülkenin toplamında gösterilmiştir.
- ³ Hemen hemen tümüyle İngiliz sermayesi tarafından satın alınan, daha sonraları Düyunu Umumiye dışı bırakılan ve örneğin Eldem ve Thobie gibi araştırmacıların verdikleri dağılımlarda dikkate alınmayan Mısır vergisine bağlı istikrazlar hesaplama dışı bırakılırsa İngiltere'nin 1914 deki payı % 5 e düşmekte, diğer ülkelerin payı artmaktadır. Bu istikrazların bazı kaynaklarca Osmanlı borçlarından ayrı değerlendirilmesi, faiz ve anapara ödemelerinin tümüyle Mısır vergisi gelirlerinden karşılanması ve bu nedenle Mısır vergisinin dolaysız olarak Kahire'den Londra'ya aktarılmasından ileri gelmektedir. Biz daha geniş bir çalışmanın parçası olan bu makalede, Mısır vergisini ve vergiye bağlı borç ödemelerini İmparatorluğun dış ödemelerinde birbirini dengeleyen iki ayrı kalem olarak göstermeyi tercih ettik.

1881 - 1898 döneminde İngiliz sermayesinin elinde tuttuğu istikrazların miktarında ve toplam borçlar içindeki payında hızlı bir düşüş vardır. Bu düşüşün bir bölümü, İngiliz sermayesinin 1850'ler ve 1860'ların başında hemen hemen tümü ile satın aldığı istikrazların, 1881 sonrasında Düyunu Umumiye İdaresi tarafından anaparası geri ödenmeye başlanan ilk istikrazlar arasında yer almasından ileri gelmektedir. Ancak İngiltere'de tutulan tahvillerin miktarının anaparası geri ödenen istikrazların değerinden fazla bir miktarda düşmesi, 1881 sonrasında İngiliz sermayesinin elindeki Osmanlı tahvillerinden bir bölümünü Avrupa'da diğer ülkelere satmakta olduğunu göstermektedir. Ayrıca İngiliz sermayesinin 1881 - 1914 döneminde satın aldığı yeni tahviller asgari düzeyde kalmıştır.

İngiliz payındaki düşmeye paralel olarak Fransız, Alman ve Belçika paylarında artış görülmektedir. Fransız sermayesi 1881 sonrası dönemde yeni Osmanlı istikrazlarının en büyük alıcısı olarak toplam borçlardaki en büyük payını arttırdı. Osmanlı Bankasının bu gelişmede önemli rol oynadığı, Fransız çıkarlarının savunucusu olarak bir çok yeni Osmanlı istikrazını özellikle Fransız borsalarında satmak için gayret gösterdiği görülmektedir. Alman sermayesi de bir yandan İngiliz alacaklılarının satmakta olduğu tahvilleri toplarken, 1888'den sonra da Deutsche Bank aracılığı ile yeni Osmanlı istikrazlarını yoğun bir şekilde satın almaya başladı. Böylece 1881 - 1914 dönemindeki Osmanlı istikrazlarının büyük çoğunluğu Fransız veya Alman bankaları tarafından satışa çıkarıldı ve büyük çoğunluğu ile bu iki ülke sermayesi tarafından satın alındı. İstanbul'daki İngiliz gözlemcilerine inanmak gerekirse, 1894 yılında bu iki ülke arasında o tarihten sonra satışa çıkarılacak Osmanlı istikrazlarının paylaşılması konusunda bir gizli anlaşma bile yapılmıştı⁽²²⁾. Bununla birlikte Fransa'nın bu dönemde Almanya'dan önemli ölçüde daha fazla Osmanlı istikrazı satın aldığını belirtmek gerekir. İtibari değeri 90 milyon İngiliz Lirası olan 1881 - 1914 dönemi Osmanlı istikrazlarının yaklaşık olarak 45 - 50 milyonu Fransız sermayesi tarafından, yaklaşık olarak 26 - 30 milyonu da Alman sermayesi tarafından satın alındı (Tablo 5). 1910 sonrası kısa vadeli avanslar ve hazine tahvilleri de bu hesaplamalara katılırsa, Alman payında bir değişme olmazken, Fransız sermayesinin payını 53 - 58 milyona çıkarmak gerekecektir. Bu gelişmeler sonucu 1914 e gelindiğinde Fransa toplam borçların yarısından fazlasını elinde tutarken, Alman sermayesi, toplam borçlar içindeki payı % 14 e düşen İngiltere'nin önünde % 21 ile ikinci büyük alacaklı durumundaydı (Tablo 6).

Dış Borçlar dışında kalan yabancı sermaye :

Tablo 4'de görüldüğü gibi İngiliz sermayesi 1860 ve 1870 lerde dış borçlar dışındaki yabancı sermaye girişinde birinci sıradaydı. İngiliz yatırımlarının çoğunluğu İzmir - Aydın ve İzmir - Kasaba demiryollarının yapımını izleyen yıllarda Batı Anadolu bölgesine yönelmişti. 1890 yılında dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlarda İngiliz sermayesi en büyük payı elinde tutmaktaydı (Tablo 2). Bu tarihten sonra İngiltere'nin dış borçlar dışında kalan yabancı sermayedeki payında hızlı bir düşüş görülüyor. Bu durum yalnız daha düşük yeni yatırım oranından (daha az yeni sermaye girişinden) ileri gelmiyordu. İngiliz sermayesi aynı zamanda elinde tuttuğu şirketlerin bazılarını satmaya başlamıştı (Tablo 4). Dolayısı ile 1880 lerden sonra İngiliz sermayesi kâr aktarımı ve önceden giren sermayenin geri dönmesi biçimlerinde getirdiği sermayeden fazlasını İngiltere'ye yollamaya başladı.

Dolaysız yabancı yatırımlar içinde İngiliz sermayesinin payının azalması, 1875 - 76 iflâsından sonra İngiliz sermayesinin Osmanlı devlet istikrazları piyasasından çekilmesine paralel bir gelişmedir. Ayrıca 1880 yılından sonra İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payı da azalmaya başladı. 1880 - 82 de İngiltere Osmanlı dış ticaretinin % 37 sini elinde tutarken, 1911 - 13 e gelindiğinde İngiltere Osmanlı ticaretinde hala en büyük payı almasına rağmen bu pay % 21 e düşmüştü⁽²³⁾.

Osmanlı İmparatorluğundaki emperyalist güçler arası rekabet ortamında Avrupa ülkeleri sermayeleri kendi devlet aygıtlarının desteğinden sık sık yararlanmak zorundaydılar. Bu nedenle İngiliz sermayesinin 1860 ların ortasından itibaren Osmanlı istikrazları piyasasında önderliği Fransa'ya kaptırması, 1875 - 76 iflâsından sonra bu piyasadan bütünüyle çekilmesi ve 1880 lerden sonra devlet borçları dışındaki alanlara daha az yatırım yapması, İngiltere hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğuna karşı izlediği politikadaki değişikliklerden önemli ölçüde etkilenmiştir. İngiliz sermayesi ve İngiltere hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğuna karşı tutumlarındaki değişiklikler belirli gelişmelerden kaynaklanıyordu. Amerikan iç savaşının sona ermesi, İngiltere'ye pamuk ve buğday ihracının yeniden başlaması, Batı Anadoluyu ve Tuna vadisini uzun vadeli pamuk ve buğday ihtiyacı için bir almaşık olarak gören İngiliz sermayesinin bu bölgelere olan ilgisini azalttı. Belki de daha önemli olarak, Süveyş Kanalı'nın açılması Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğundan kesinlikle ayırdı. İngiltere için Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğü, Hindistan'a giden

stratejik yol üzerinde bulunan Mısır'ın doğrudan denetlenmesinden artık daha az önem taşıyordu⁽²⁴⁾. Bu gelişmelere 1860 lardan sonra Osmanlı İmparatorluğunun İngiliz sanayi malları için en büyük pazarlardan biri olma niteliğini giderek yitirmesi de eklenebilir⁽²⁵⁾. Bütün bu nedenler kaçınılmaz olarak İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği politikayı etkiledi. 1860'ların ikinci yarısında İngiltere, İmparatorluğun bütünlüğünü korumak doğrultusunda uzun zamandır sürdürdüğü politikayı terketmeye başladı. Bu politika değişikliğinin kağıt üzerine dökülmesi 1870 lerin sonunda gerçekleşti. Yine de hükümetin ve diğer sermaye kesimlerinin uzun vadeli taahhütlere girmemeleri, İngiliz küçük tasarruf sahiplerinin 1860 lardan sonra Osmanlı istikrazlarına karşı tereddütlü davranmalarına neden oldu. 1882 yılında Mısır'ın işgalinden sonra, İngiliz hükümetleri Yakın Doğu ve Hindistan'daki çıkarları açısından Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha önemli saymaya başladılar. Hatta Mısır'daki egemenliğin Almanya tarafından kabul edilmesi karşılığında, İngiltere 1890 larda Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde açık çatışmaya girmekten kaçındı. Bu koşullar altında kendi devlet aygıtından Alman ve Fransız sermayesinin gördüğü desteği pek seyrek görebilen İngiliz sermayesinin, Osmanlı İmparatorluğu gibi emperyalist güçler arası rekabetin yoğun olduğu bir ortamda tutunamamasını doğal karşılamak gerekir.

Osmanlı borçları dışında kalan yabancı sermayedeki payı bakımından 1890 da İngiltere'nin ardında ikinci sırada olan Fransa, özellikle 1888-1896 arasında yoğun yatırımlara girişti. 1914 e gelindiğinde Fransız sermayesi hem dış borçların hem de dış borçlar dışındaki yabancı yatırımların yarısından fazlasını elinde tutuyordu (Tablolar 2, 3, 4). Fransız sermayesinin Osmanlı dış borçlarında büyüyen payı üzerinde kısaca durmuştuk. Bu gelişmeye paralel olarak Fransız sermayesinin Osmanlı İmparatorluğunda bir çok bölgeye etkili biçimde yayılabilmesinde ve demiryolları, limanlar, ticaret, madencilik ve belediye hizmetleri alanlarında geniş yatırımlar yapabilmesinde Osmanlı Bankası çok önemli rol oynadı. İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından yüzde 50 şer payla kurulmuş olduğu halde banka, özellikle İngiliz sermayesinin göreceli önemini kaybetmesinden sonra, tümüyle Fransız sermayesinin çıkarlarını savunan bir politika izledi. Bir yandan kendi aracılığı ile Avrupa borsalarında satışa çıkarılacak Osmanlı istikrazlarının büyük çoğunlukla Fransa'da satılmasını sağlarken bir yandan da dış borçlar dışında kalan alanlardaki Fransız yatırımlarını destekledi.

Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğuna girişi 1888 de Deutsche Bank önderliğindeki bir Alman gurubunun Anadolu demiryolları imtiyazını alması ve ertesi yıl İzmit -Ankara demiryolunun yapımına başlaması ile oldu. Gene 1888 de Deutsche Bank demiryolları imtiyazının verilmesini hızlandırmak amacı ile yeni bir Osmanlı istikrazını Alman borsalarında satışa çıkarmayı üzerine almıştı. Böylece bu banka ilk aşamadan başlayarak Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğundaki öncülüğünü yaptı. Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde Osmanlı sınırları içindeki Alman -Fransız rekabeti büyük ölçüde Deutsche Bank -Osmanlı Bankası rekabeti görünümünde gelişti.

Almanya 1880 lerde hammadde kaynaklarını ele geçirmek ve dış pazarlar sağlamak amacı ile dünyanın paylaşılması yarışına katıldığında dünyanın en zengin bölgeleri İngiltere ve Fransa tarafından kapatılmıştı. Bu tarihten sonra ele geçirdiği Batı ve Doğu Afrika sömürgelerinin gelecekleri pek parlak gözüküyordu. Buna karşılık, Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde süregelen emperyalist güçler arası rekabet bu bölgeleri Almanya'nın girişine açık tutabilmişti. Bu bakımdan özellikle Bismarck'ın çekilmesinden sonra gelişen «Drang nach Osten» —Doğuya doğru itiş— Almanya için yapısal zorunluluklardan doğuyordu.

Yine de Almanya'nın çeyrek asırlık bir süre içinde Osmanlı İmparatorluğunda bu kadar etkili olabilmesinin ve Osmanlı devletini Dünya Savaşına yanında sokabilmesinin nedenleri üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız ve İngiliz sermayesinin büyük bir bölümünün eski yatırımlardan oluştuğu ve bu nedenle yeni sermaye girişlerinin, Osmanlı borçları faiz ve anapara ödemeleri ile dolaysız yatırımlardan sağlanan kâr aktarımı yolu ile çıkarılan fonlardan çok daha düşük olduğu öne sürülmektedir. Aynı sava göre Alman sermayesi önemli miktarda yeni sermaye getirdiği, ancak küçük miktarları geri götürdüğü için hazineyi yeni bir iflâstan kurtararak ve Osmanlı ödemeler dengesi üzerinde yeni baskıları önleyerek imparatorluk üzerindeki etkinliğini arttırabilmiştir⁽²⁶⁾. İngiliz sermayesinin bütün biçimlerinin (devlet borçları ve diğer alanlarda) getirdiğinden daha fazlasını götürdüğü doğru olmasına rağmen aynı şeyi savın geri kalan kısmı için söylemek zordur. Tablo 1 ve Tablo 5 e dayanan hesaplamalarımıza göre, 1882 -1914 döneminde devlet borçları içindeki Fransız sermayesi, her yıl ortalama olarak, getirdiğinden yarım milyon İngiliz Lirası fazlasını götürmekteydi. Aynı dönemde devlet borçlarına yatırılan Alman ser-

mayesi ise, her yıl ortalama olarak, dışarıya aktardığından yüzelli bin İngiliz Lirası fazlasını getiriyordu. Açıktır ki, yılda ortalama yüzelli bin İngiliz Liralık katkı Osmanlı bütçesinin dengelenmesi açısından büyük önem taşıyamazdı.

Tablo 4'de görüldüğü gibi, Fransız ve Alman dolaysız yatırımlarının sonuçları incelendiğinde durum pek farklı değildir. 1888-1896 arasında hem Fransız hem de Alman sermayeleri, Osmanlı ödemeler dengesini olumlu yönde etkileyecek miktarda yeni yatırımlar yaptılar. Hatta Fransız sermayesi girişleri Alman sermayesi girişlerinden önemli ölçüde daha fazlaydı. 1896 yılından sonra ise net fon akışlarının yönü değişti; hem Fransız hem Alman sermayesi getirdiğinden daha fazlasını kâr aktarımı biçiminde dışarıya çıkardı.

Bu konuyu yalnızca niceliksel bir yaklaşımla ele almanın yeterli olmadığı görülmektedir. Fransa'nın etkisinin Almanya'nınkinden neden bu kadar geri kaldığını açıklarken dikkate alınması gereken gelişmelerden birisi, Rusya'daki Fransız yatırımlarıdır. 1914 yılında Fransa'nın ülke dışındaki 1.8 milyar İngiliz Lirasına varan yatırımlarının % 25'i Rusya'da idi⁽²⁷⁾. Bu miktar Osmanlı İmparatorluğunda yatırılmış toplam Fransız sermayesinin (devlet borçları ve başka alanlarda) dört katına eşitti. Rusya'daki Fransız yatırımlarının hacmi Fransa'nın dış politikasını, özellikle de Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin politikasını etkilemiştir. Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarları Rusya'daki çıkarları ile çatıştığında, Fransız hükümetinin politikası öncelikle Rusya'daki çıkarları savunmak doğrultusunda olmuştur. Bu dönemdeki Fransız politikasının en anlamlı örneklerinden biri, Osmanlı İmparatorluğuna silâh satımıyla ilgilidir. 1890 lardan başlayarak Almanya hükümeti Osmanlı ordusuna düzenli olarak askeri araç ve gereç sağlamakta, subay kadrosunun eğitimini üstlenmekteydi. Bu durum daha sonraları ordu içinde Almanya taraflısı bir kanadın doğmasına neden olacaktı. Osmanlı İmparatorluğundaki büyük çıkarlarına rağmen Fransız hükümeti bu alanda Almanya ile rekabet edemedi. Bunun nedeni Fransız silah sanayiinin Almanya'ya göre geri olması değildi. Üzerinde durulması gereken denem, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğuna silah temin etmesinin Rusya tarafından olumlu karşılanmamasıdır. Aynı şekilde Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki borçlanma görüşmeleri sırasında Fransa hükümeti, Rusya'nın baskısı ile, Osmanlı tahvillerinin Fransız borsalarında satışa çıkarılmasına ancak bu tahvillerden sağlanacak gelirin askeri harcamalar için kullanılmaması koşulu ile izin ve-

receğini bildiriyordu. Bu tür koşullar öne sürüldükçe Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkinliğini arttırması elbette kolay olmayacaktı. Bu nedenle, niceliksel plânda Fransız sermayesi ile Alman sermayesinin Osmanlı maliyesi ve ödemeler dengesi üzerindeki etkileri pek farklı olmamasına rağmen, Fransa'nın özellikle merkezi bürokrasi üzerindeki etkinliği Almanya'ninkinden oldukça geride kaldı.

Bu çalışmada vardığımız sonuçlar 1880 ler sonrası dönemde dış borçlar dışındaki alanlara giren yabancı sermayenin, kâr aktarımı ve sermayenin geri dönmesi yolları ile çıkan fonlara yaklaşık olarak eşit olduğunu, buna karşılık dış borçlar sonucu giren sermayenin faiz ve anapara ödemelerinden az olduğunu göstermektedir. Elimizdeki Osmanlı dış ticaret istatistikleri ise aynı dönemde önemli bir dış ticaret açığının varlığına işaret etmektedirler. Osmanlı dış ödemeler dengesi üzerine yaptığımız bir çalışma ilk bakışta çelişkili gibi görünen bu durumun iki nedene bağlanabileceğini göstermektedir⁽²⁸⁾. Birincisi, Osmanlı ticaret istatistiklerinde ihracaat fiyatları gerçek fiyatlardan oldukça düşük, ithalat fiyatları ise gerçek fiyatlardan bir ölçüde yüksek gösterildiğinden istatistiklerdeki ticaret açığı gerçek açıktan daha büyük olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, Osmanlı ödemeler dengesinde bazı görünmez kalemler gelirleri özellikle yirminci yüzyılın başından itibaren büyük miktarlara ulaştılar. Böylece yabancı sermayenin getirdiğinden fazlasını geri götürdüğü dönemlerde bile dış ticaret açığının finansmanı mümkün olabildi.

NOTLAR

- (1) 1830 - 1913 Osmanlı dış ticareti üzerine ayrıntılı bir inceleme için Bk. Ş. Pamuk, **Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire : 1830 - 1913**, yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, (1978).
  - (2) Örneğin 1878 Berlin Kongresinde Rusya'ya verilecek savaş tazminatının miktarı tartışılırken, Osmanlı delegesinin mali yetersizlikler dolayısı ile tazminatın düşük tutulması isteğine Rus delegesi vergi gelirlerinin ancak üçte birinin hazineye girdiği, gerisinin çeşitli aracı ve yerel unsurların eli-ne geçtiği iddiası ile karşılık vermiştir. Bk. M.R. Milgrim, «The War Indemnity and Russian Commercial Investment Policy in the Ottoman Empire : 1878 - 1914», der. Okyar ve Nalbantoğlu; **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar**, Haziran 1973, Ankara, s. 302.
  - (3) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, London, (1961), s. 110 - 111.
  - (4) Dış borçlanmaların başlamasından önceki dönemin mali güçlükleri, krizleri ve bunları ekonomiye yansımaları için Bk. S. Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Cilt II, İstanbul, (1975), s. 664 - 696.
  - (5) «Osmanlı borçlarından asıl çıkar sağlayanlar tahvilleri alıp satan, sattıkça da kazanan bankalarla, yeni borç sözleşmeleri aracılığı ile Osmanlılar üzerindeki siyasal ve ekonomik etkinliklerini arttıran bankalardır». Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, İstanbul, (1977). Parvus Efendi, **Türkiye'nin Candamarı, Devleti Osmaniyenin Borçları ve İslahı**, İstanbul, 1914 ün yeniden basımı, s. 235.
  - (6) D.B. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü**, İstanbul, 1940), Bölüm III.
  - (7) Anapara ve faiz ödemeleri 1875 sonunda yarıya indirildi, 1876 başlarında tümüyle durduruldu.
  - (8) 1855 - 1913 döneminde Osmanlı - Avrupa ticaret hadleri üzerine Avrupa ülkeleri dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak yapılan bir inceleme için Bk. Pamuk, **op. cit.**
  - (9) **Ibid.**
  - (10) E. Pech, **Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie**, 5 inci Basım, Constantinople, (1911).
  - (11) Vedat Eldem'in yabancı sermaye **stokunun** 1914 de sektörlere ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımı konusunda verdiği rakkamlar buradaki sonuçlara çok yakındır. Bk. V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik**, İstanbul, (1970), s. 190 - 91.
- Yabancı sermaye **akımlarının** zaman içinde sektörlere ve ülkelere göre gösterdiği gelişmeler konusunda geçmişte yapılmış bir çalışma yoktur.

Yabancı sermaye stokunun 1914 de sektörlere ve sermayeyi ihraç eden ülkelere göre dağılımı konusunda elimizdeki diğer tahmin İ. Hüsrev Tökin'in verdiği rakkamlardır. İ.H. Tökin, **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, İstanbul, (1934). Bu rakkamlar sonradan A.D. Novichev, **Ocherki ekonomiki Turtsii, Moskova - Leningrad**, (1937) ve C. Issawi, **The Economic History of the Middle East 1815 - 1914**, Chicago, (1966) tarafından kullanıldı. Ancak Tökin'in hesaplamalarında önemli yanlışlar olduğu, örneğin Almanya'nın dış borçlar dışındaki alanlarda en büyük yatırımcı ülke olduğu sonucuna varıldığı görülmektedir. (Tablo 3 ile karşılaştırınız). Tökin bu dağılımlara nasıl vardığı konusunda hiçbir açıklama yapmamaktadır. Tökin'in verdiği rakkamları 1914 deki yabancı sermayenin 1923 sonrası Türkiye sınırları içindeki dağılımı üzerinde bir tahmin olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Hem Eldem ve Tökin'in dağılımları hem de bizim bu çalışmada vardığımız sonuçlar, yabancı sermayenin hesaplanmasında yalnız ödenmiş sermaye ile tahvilleri dikkate almaktadır. Özellikle kârlılığın yüksek olduğu dallarda, şirketlerin ödenmiş sermayelerini arttırmadan, kâr dağıtımını sınırlandırarak yeni yatırımlara giriştikleri düşünülebilir. Bu bakımdan Tablo 2 ve 3 te varılan miktarlar yabancı yatırımların borsa değerini veya üretim maliyetini yansıtmamaktadırlar.

- (12) G. Paish, «Export of Capital and the Cost of Living», **The Statist**, Şubat 1914, Supplement ve M. Simon, «The Enterprise and Industrial Composition of New British Portfolio Investment 1865 - 1914», **Journal of Development Studies**, Nisan 1967.
- (13) Moulton ve Lewis **The French Debt Problem**, New York, (1925), s. 21.
- (14) Alman yabancı yatırımlarının dağılımı şu kaynaklardan hesaplanmıştır : W.G. Hoffman, **Das Wachstum der deutschen wirtschafft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts**, Berlin, 1965, s. 262 - 3; Börsen - Enquete Kommission, **Statistische Anlagen der Börsen - Enquete Kommission**, Berlin, 1893. Deutsche Reich, **Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich**, (1907), s. 231; Deutsche Reich, **Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs**,
- (15) İngiliz sermayesinin Batı Anadolu'ya girişini ayrıntılı inceleyen bir çalışma için Bk. O. Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, (1974). (1915), Cilt I, s. 117 - 118.

1890 lardan sonra İngiltere'nin bu bölgedeki rakipsiz durumu değişmeye başladı. İngiliz sermayesinin Osmanlı İmparatorluğundan genel olarak çekilmesi ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretini hızla arttırmasının sonuçları Batı Anadolu'da da görülmeye başlandı. Bu arada 1894 de İzmir - Kasaba (Turgutlu) demiryolunun İngiliz sermayesince bir Fransız - Belçikalı ortaklığına satılması bölgedeki İngiliz etkisinin zayıflamasında rol oynadı.

- (16) H. Feis, **Europe, the World's Banker 1870 - 1914**, New Haven, (1930), s. 342 ve devamı.
- (17) Pamuk, **op. cit.**
- (18) S. Shaw, «The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System», **International Journal of Middle Eastern Studies**, (1975) ve E.

- Akarlı, **The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Politics under Abdülhamid II : 1876 - 1909 : Origins and Solutions**, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, (1976).
- (19) D. Quataert, «Limited Revolution : The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul, 1890 - 1908», **Business History Review**, (1977).
- (20) Osmanlı bürokrasisinin ve o dönemin gözlemcilerinin buğday üretiminin geliştirilmesine verdikleri önem için Bk. Parvus Efendi, **op. cit.**, s. 139 - 146 ve Akarlı **op. cit.**, Bölüm III.
- (21) A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Ankara, (1978); Paris, 1903 baskısından çeviri.
- (22) A. Block, «Memorandum respecting Franco - German Economic Penetration (into Turkey)», Gooch ve Temperley (der.), **British Documents on the Origins of the War 1898 - 1914**, (1906), Cilt 5, s. 175 - 184 ve İsimli, «German Finance in Turkey», **National Review**, London, Ocak 1907, Cilt 48, s. 869 - 880.
- (23) Pamuk, **op. cit.**.
- (24) L.H. Jenks, **The Migration of British Capital to 1875**, New York, (1927). Bölüm X.
- (25) Osmanlı pazarlarının ve tarımsal ürünlerinin Kırım Savaşına kadarki dönemde İngiltere için önemi ve İngiltere'nin Yakın Doğu Politikasına etkisi için bkz. F.E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement**, Cambridge, Mass., (1942).
- (26) Ç. Keyder, **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye**, İstanbul, (1976), s. 124 - 25.
- (27) Moulton ve Lewis, **op. cit.**, s. 20.
- (28) Pamuk, **op. cit.**